

XUMARƏ QULİYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
humaraguliyeva@gmail.com

«KÜL TIQİN» ABİDƏSİNDƏ İŞLƏNMİŞ AT ADLARI

Açar sözlər: Orxon-Yenisey abidələri, «Kül tiqin» abidəsi, qədim türk dili, at adları, at məfumu

Keywords: Orkhon-Yenisey monuments, Kul tigin monument, the ancient Turkic language, horse names the concept " horse"

Ключевые слова: Орхоно-Енисейские памятники, памятник "Кюльтегин", древнетюркский язык, имена коней, понятие "конь"

Türk igidini atsız təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. İstər nəqliyyat vasitəsi olaraq, istərsə də döyüşlərdə oynadığı rol ilə qədim türklərin həyatında atı əvəz edən ikinci bir varlıq olmamışdır. Unutmaq lazım deyil ki, atı əhliləşdirən və onu bir minik vasitəsi kimi reallığa çevirən məhz qədim türklər olmuşlar. Türk mədəni mühitində türk gəncinə igidliyinə görə ad verilməsi hamıya bəllidir. Amma bu qəhrəmanın adına ad verilməsi də bir obyektiv reallıqdır. O.Ş.Gökyay qeyd edir ki, hər hansı bir şəxsə valideynin verdiyi ad əsl ad hesab olunmur. Qəhrəman əsl adını məhz qəhrəmanlıq göstərdikdən sonra alır, özü də atı ilə birlikdə. Hətta o qeyd edir ki, Abdülkadir İnana görə, isim mənasındakı *ad* sözü ilə *at* eyni mənşəli kəlmələrdir, qəhrəman ata minmədən ad ala bilməz (5, s.437).

Türk igidinin yoldaşı olan, daim onun qoruyucusu olan at məfhumuna türk abidələrində rast gəlmək qəribəlik doğurardı. «Kül tiqin» abidəsində at adlarına məhz eyniadlı qəhrəmanın savaşı səhnələrinin təsvir olunduğu yerlərdə rast gəlinir. Bu atların, demək olar ki, hamısı Kül tiqinə məxsus atlardır. İlki abidənin şərq üzünün 32-ci, sonuncusu isə şimal üzünün 9-cu sətrindədir, 9-u müxtəlif olmaqla cəmi 18 dəfə at adı çəkilir. Təsvir olunan atlar xüsusiyyətlərinə, ad, rəng və yaşlarına görə fərqləndirilir və adlandırılır. Abidədə qeydə aldığımız at adları aşağıdakılardır:

Alp Şalçı ak at. Kül tiqinə məxsus olan atlardan birinin adı *Alp Şalçı ak at*dir. Bu at adına abidədə dörd dəfə rast gəlinir. Leksəmə nümunə daxilində diqqət yetirək:

Alp Şalçı ak atın binip təgmiş, kara türgis bodunıǵ anta ölürmiş, almış – K_b-ş.,40 / Alp Şalçının ağ atını minib hücum etmiş, qara türgiş xalqını orada öldürmüş» (10, s.294).

Qədim türk ordusunda döyüşçülərə verilən titullardan biri alp titulu olmuşdur. Alp titulu digər titullardan fərqləndirən özəlliyi onun irsi olmaması, yalnız qılınc və qan bahasına alınmasıdır (8, s. 54). Ancaq biz bu

abidədə alplıq titulunun yalnız döyüşçü qəhrəmanlara deyil, həm də atlara verildiyinin şahidi olur. Bu da türk toplumunda igidlərlə atların bərabər tutulduğunun sübutudur. *Alp Şalçı* birləşməsinə tədqiqatçıların bəziləri antroponim, yəni atın sahibinin adı, bəziləri isə at adı kimi qəbul edir. O.Ş.Gökay da bu cümlədəki *Alp Şalçı* adını şahzadə Kül tiqinin atlarından birinə verilmiş xüsusi ad kimi qəbul edir (5, s. 695). Əgər belədirsə təqdim olunan nümunənin tərcüməsində *Alp Şalçının ağ atı* ifadəsi düzgün deyildir. Bu hansısa bir şəxsin atı anlamını verir. Daha konkret ifadə etsək, *-nin* morfoloji göstəricisi bu atın Alp Şalçıya mənsub olduğu mənasına gəlir. Əgər tədqiqatçılar tərəfindən bu şəxs adı kimi qəbul olunmursa, orada *-nin* şəkilçi morfemi artıqlıq təşkil edir. Deməli, tərcümə belə olmalıdır:

Alp Şalçının ağ atını minib... → *Alp Şalçı ağ atını minib...*

Azman ak. Abidədə Kül tiqinin digər atı isə *Azman ak* adlanır. Abidədə bu zooleksemə iki dəfə rast gəlinir:

a) *Kül tigin Azman akığ binip oplayu təgdi, altı ərig sancdı* –K_b-şm.,5 / Kül tigin Azman ağını minib hücum etdi, altı döyüşçünü sancdı (10, s. 294);

b) *Kül tigin Azman akığ binip təgdi, sancdı* – K_b-şm.,6 / Kül tigin Azman ağını minib hücum etdi, sancdı (10, s.295).

Birləşmə iki elementdən ibarətdir. Birinci element *Azman* sözüdür. M. Ergin və H. N. Orkun burada *Azman* sözünü at adı olaraq qəbul edir. Talat Tekin isə bu kəlməni rəng adı kimi «sarımtraq» mənasında verir (6, s.378). Pentti Aalto isə bu sözün mənşəyinin əski hind dilindəki «yol, səfər (at üçün)» mənasını verən *ajma* sözü ilə bağlı olduğunu qeyd edir (9). Fikrimizcə, *Azman* sözü ata verilmiş xüsusi addır, sarımtraq mənasında işlənməz, çünki atın *ak* «ağ» rəngdə olması göstərilir. Atın adında *ak* sözünün işlənməsi bunu bir daha sübut edir. Amma digər bir çox adlarda olduğu kimi bu lüğəvi dil nümunəsi at sözü ilə bərabər işlənmir. Osman Fikri Sertkaya bunun əsas səbəbini söz düşülməsi ilə əlaqləndirir:

«*akın / akığ bin- < akın / akığ < at > bin-*» (6, s.380).

Az yağız. Abidənin dilində *Az yağız* at adına da iki cümlədə rast gəlinir:

a) *Kül tigin Az yağızın binip oplayu təgdi, altı ərig sancdı* –K_b-şm.,5 / Kül

tigin Az kəhərini minib, hücum edib bir döyüşçünü sancdı (10, s.294);

b) *Az yağızın binip təgdi, eki ərig sançdı, balıka barmadı* –K_b-şm.,8 / Az kəhərini minib hücum etdi, iki döyüşçünü sancdı, şəhərə girmədi (10, s.295).

Bu ifadə də iki komponentdən – *Az* və *yağız* sözlərindən ibarətdir. Birinci komponentdə yer alan *Az* sözünü T.Tekin, H.N.Orkun kimi bəzi tədqiqatçılar etnonim hesab edərək, bu atın *az* etnik qrupuna mənsub olan at olduğunu yazırlar (6, s.380). Lakin abidədə bu atın adının çəkildiyi hissədə

azlarla bağlı heç bir şey yazılmamışdır və *az* tayfası ilə bağlı olması fikri çox da inandırıcı deyildir. Hər halda bu da *Azman* adı kimi xüsusi bir at adıdır. İfadənin ikinci elementi yağız sözüdür ki, bu da atın donunu, yəni qonur, tünd boz rəngdə olduğunu bildirir. Yağız donlu atlar az rast gəlinən atlardır. Abidənin dilində də yalnız bir atın rəngi yağız rəngdə təsvir olunur. Belə olduğu təqdirdə *Az yağız* adının tərcüməsində yanlışlıq var. Yəni bir halda ki, *yağız* leksik vahidi atın rəngini ifadə edərsə, onun «kəhər» semantikasına ilə ekvivalent olaraq qəbul edilməsi reallıqla uyuşa bilməz. Belə hesab edək ki, müasir dillə müqayisədə burada bir inversiya hadisəsi baş verib. Fikrimizcə, *Az* atın adı, yağız isə onun rəngidir. Odur ki, *Az yağız minib...* → *Az kəhərini minib...* deyil, *Boz Azını minib...* kimi tərcümə edilsə, daha düzgün olar. Təbii ki, biz bu reallığı qəbul edirik ki, «Kül tiqin» abidəsində (o cümlədən digər qədim türk yazılı abidələrində) at adları rəngi ilə birlikdə işlənir.

Bayırkunun ak adğırığ. Abidənin dilində bu at adına yalnız bir yerdə rast gəlinir: *Ol təgdükdə Bayırkunı ak adğırığ udlıkn sıyu urtı* – K_b-ş.,36 / O döyüşdə Bayırkunun ağ ayğırının budu sındı (10, s.293).

Bayırkunı ak adğırığ üç sözdən ibarətdir. Birinci komponent bəzi tədqiqatçılar tərəfindən atın xüsusi adı olaraq, bəzən də sahibinin adı olaraq qəbul edilir. Bizcə, bu söz atın sahibinin adıdır, çünki sözə qoşulan *-nı* yiyəlik hal şəkilçisi atın Bayırku adlı şəxsə mənsubluğunu təsdiq edir. İkinci komponent olan *ak* sözü yenə də atın rəngini bildirir. Abidədən toplanan bu nümunələrdən belə anlaşılır ki, Kül tiqinin atlarının bir çoxu ağ rəngdədir. Bəlkə də, bu, ağ atların daha qiymətli, şahzadələrə layiq bir at olduğunun göstəricisidir. Tədqiqatçı T.Bünyadova görə, qırmızı rəngli at günəş, ağ rəngli at isə uğur rəmzinin ifadəçisidir (2, s.272). Üçüncü leksem *adğır* sözüdür ki, bu da müəyyən fonetik dəyişikliklərlə müasir dildə *ayğır // ayqır* şəklində işlənir. «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə bu lüğəvi dil nümunəsi «döllük erkək at» semantikasının daşıyıcısı kimi təqdim olunur (1, s.181). **Boz at.** Qeyd etdiyimiz kimi, qədim zamanlardan indiki dövrə qədər atların rəngləri ilə adlandırılması faktına çox rast gəlinir. Bu rənglər içərisində ən çox istifadə olunanlardan biri *Boz at* adıdır. Kitabı Dədə Qorqud eposunda «Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu»nda da bu at adına rast gəlirik: *Bunun adı Boz ayğırılıq Bamsı Beyrək olsun!* (7, s.55).

«Kül tiqin» abidəsində üç at *Boz at* olaraq adlandırılır:

a) *Ekinti İşbara Yamtar boz atığ binip təgdi, ol at anta ölti* – K_b-ş.,33 / İkinci dəfə İşbara Yamtarın boz atını minib hücum etdi (Ə.R s.293).

b) *Ən ilki Tadıkın çorun boz atığ binip təgdi, ol at anta ...* – K_b-ş.,32 / Ən ilk dəfə Tadıkın Çorun boz atını minib hücum etdi, o at orada... (10, s.293).

c) *Kül tigin Başqu boz at binip təgdi* – K_b-ş.,37 / Kül tigin Başqu boz atı minib hücum etdi (10, s.293). Əvvəla onu deyək ki, ikinci cümlədəki *ən*

ilki ifadəsinin *ən ilk dəfə* şəklində tərcüməsi düzgün deyildir. Yəni tərcümə Azərbaycan dilinin qrammatik qanun-qaydalarından kənarıdır. Fikrimizcə, onun tərcüməsi belə olmalıdır: *Ən birinci...* (Yaxud: *ilk olaraq...*). At adı olaraq verilən faktik nümunələrə gəlinə, onlardan biri *Tadığın Çorın boz atı*, biri *Işbara Yamtar boz atı*, digəri isə *Başğu boz atı*dır. Bizim fikrimizcə, bu misallardakı *Tadığın Çor* və *Işbara Yamtar* antroponim, *Başğu* isə ata verilmiş xüsusi isimdir. Qeyd edək ki, Ə.Rəcəbli *Başğu* sözünü şəxs adı kimi qəbul edir (10, s.419). Təkrar olaraq bir daha vurğulayırıq ki, *Tadığın Çorın boz atı* söz birləşməsindəki *çorın* sözündə işlənmiş *-ın* yiyəlik hal şəkilçisi sözə yiyəlik məzmunu verir və onun şəxs adı olduğunu sübut edir. M.Ergin bu sözün mənasını «alnı bəyaz (at)», T.Tekin isə «başı (alnı) akıtmalı» olaraq göstərmişdir (6, s.381).

Ögsüz ak. Abidədə bu at adına yalnız bir dəfə rast gəlinir:

Ögsüz akın binip tokuz ərin sanıdı, orduğ birmədi –K_b-şm.,9 / Yetim at minib doqquz döyüşçünü sanıdı (10, s.295).

Abidədə Kül tiqinin mindiyi sonuncu at *Ögsüz akdır*. Atın adı ilə bağlı fikirlər müxtəlifdir. Bir qisim tədqiqatçılar *Ögsüz* sözünü ata verilmiş xüsusi isim kimi qəbul edir, digər bir qisim tədqiqatçıya görə isə bu, atın yetim, anasız olduğunu göstərir. Engin Çetinin fikrincə, söz *öhs(ü)z* şəklində yazılmaq əvəzinə yanlışlıqla *ögs(ü)z* şəklində yazılmışdır və əslində «rəngsiz» mənasına uyğun gəlir (3, s.142).

Yəgin Silig bəgin kedimlig toriğ at. Bu, abidədə ən geniş şəkildə təsvir edilmiş at adıdır. Abidənin dilində buna yalnız bir cümlə daxilində rast gəlinir: *Üçünç Yəgin Silig bəgin kedimlig toriğ at binip təgdi, ol at anta ölti* – K_b-şq.,33 / Üçüncü dəfə Yəgin Silig bəyin geyimli kəhər atını minib hücum etdi (10, s.293).Təqdim etdiyimiz nümunədən də aydın görünür ki, *Yəgin Silig bəg* atın sahibinin adıdır, digər şəxs adlarında olduğu kimi *-in* yiyəlik yal şəkilçisi bu adın antroponim olduğunu göstərir. *Kedimlig* sözünün mənası geyimli, zirehli, yəhərli deməkdir, atın xüsusiyyətini bildirmək üçün işlədilib.Üçüncü element olan *toriğ* sözü atın rəngini bildirir. *Toriğ at* deyərəkən torpaq rəngi ilə al rəngin qarışığı nəzərdə tutulur. Bu ad Kitabı Dədə Qorqud eposunda *Turı ayğır* kimi işlənmişdir: «*Bari Bayındır xanın tavlasından iki şahbaz yügrək at gətürün: biri Keçi başlu Keçər ayğırı, biri Toğlı başlu Turı ayğırı*» (7, s.58). Elbrus Əzizova görə, Koroğlu eposundakı Dürat adının ilkin şəkli *Duru at*, *Doru at* olmuş, sonradan *Dürat* kimi sabitləşmişdir. «Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti»ndə Dorat adı «tünd kəhər, tünd zoğalı at» kimi izah olunmuşdur(4, s.246).Abidədə qeydə aldığımız at adlarında bu atların rənginin də ifadəsini görürük. Onu da qeyd edək ki, təkcə bir atın deyil, ümumiyyətlə, bütün at adlarında rəng təqdim olunur. Bu, *ak* («ağ»), *yağız* («qonur, tünd boz»), *boz* və *toriğ* («tünd zoğalı») və s. kimi rənglərdir. Azərbaycan folklor nümunələrində də atların,

əsasən də, ağ, boz, göy rəngli atların vəsf olunduğunu görə bilərik. Bu, hər şeydən əvvəl, ağ, boz, göy rənglərinin uğurlu olması ilə əlaqədar hesab olunur. Qədim türklər ağ, boz, göy rənglərini müqəddəs sayır, onların uğur gətirəcəyinə inanırdılar. Kül tiqin döyüşə gedərkən 8 dəfə ağ ata, 3 dəfə boz ata, 2 dəfə qonur ata, 1 dəfə kəhər ata minir (4, s.223-223). M.Seyidovun fikrincə, xaqanlar, böyük sərkərdələr ağ, hərdən isə boz ata minərmiş. Elə bu abidədə də Kül tiqinin atlarından ikisi ağ, biri isə boz təsvir olunur. Dədə Qorqud dastanında da Beyrəyin atı ağ-boz atdır. Başqırd xalq yaradıcılığındakı yarımilahlər, yarıtanrılar, adlı-sanlı igidlər, Altay mifik təbiət qəhrəmanları ağ-boz ata minmişlər (11, s.159). Fikrimizcə, tədqiqat obyektimizin lüğət tərkibində yer alan at adlarının belə əhatəli şəkildə təqdimi «Kül tiqin» abidəsinin zəngin söz ehtiyatına malikliyindən xəbər verir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
2. Bünyadov T. Atçılıq. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 527 s.
3. Çetin E. Kül tiqin yazıtı kuzey yüzü dokuzuncu satırda yer alan *ögs(ii)z ak at* üzerine. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları 18, 2008, s. 135-147.
4. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Dərs vəsaiti. 2-ci nəşr. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 348 s.
5. Gökyay O.Ş. Dedem Korkudun kitabı. İstanbul, 1973, 695 s.
6. Karçığa S. Orhun abidələrində at kavramına genel bir bakış. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 43, 2016, s. 378-386.
7. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
8. Qıpçaq M. Türk savaş sənəti. Bakı: Yazıçı, 1996, 174 s.
9. Pentti A. Orhon yazıtları'ndaki at isimleri üzerine. Türk dili 587, 2000, s. 453-457.
10. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. II hissə. Bakı: Nurlan, 2006, 480 s.
11. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, 1989, 442 s.

Khumara Guliyeva

The horse names in the Kul tigin monument Summary

The article deals with the analysis of the horse names and the concept "horse" in the Kul tigin monument - the ancient monument of the

Turkic runic writing of the VIII century that contains valuable historical information and rich linguistic material. It is noted that horse names used in this monument are remarkable for their diversity.

The components of the horse names are analyzed separately. The article contains the review of the scientific conceptions and views on the issue. In addition to the horse names such features as their breed, colour, age are also researched. The article raises some contentious issues in Turkology regarding the horse names. The author expresses her own attitude to them during the research and comes to the certain conclusions. The study is being carried out on the basis of the comparative analysis.

Хумара Гулиева

Имена коней в памятнике "Кюль-тегин"

Резюме

В статье исследуются имена коней и понятие "конь" в памятнике тюркской рунической письменности VIII века "Кюль - тегин", содержащего ценные исторические сведения и богатый лингвистический материал. Отмечается, что имена коней, употребляющиеся в данном памятнике, отличаются богатством и разнообразием. В отдельности анализируются компоненты, входящие в состав имен коней.

Дается обзор научных концепций и взглядов на рассматриваемую проблему.

Наряду с именами коней к исследованию привлекаются и такие особенности, как их порода, масть, возраст. В статье также затрагиваются некоторые спорные вопросы в тюркологии относительно имен коней.

В процессе исследования автор выражает свое отношение к ним и приходит к определенным научным выводам.

Исследование проводится на основе сравнительного анализа.

Рәуғи: Qızılgül Abdullayeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent